

А.А. Залізник

ДОСЛІДЖЕННЯ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Доісторичне минуле України яскраве і надзвичайно багате. Події, що сталися на українських теренах у первісні часи, були підґрунтям не тільки власне української національної історії, вони суттєво вплинули на історію всієї Східної Європи, а деякі з них зумовили історичні долі народів величезних обширів Євразійського континенту. Пояснюється це геополітичним місцем України на карті Європи. Усілякі новачі зі стародавніх культурних центрів Середземномор'я та Близького Сходу в давнину потрапляли до Східної Європи саме через територію України.

Перші людські істоти на сході Європейського континенту з'явилися саме в Україні, звідки пізніше відбулося їх розселення у північно-східному напрямку. Землеробство прийшло у Східну Європу з Балкан через Україну. Близько 6 тис. років тому з причорноморських степів почалося розселення індосвропейських народів. Північно-Західна Україна була батьківщиною не тільки власне українців, а й більшості слов'янських народів. З античних центрів Північного Причорномор'я культурні впливи греко-римської цивілізації поширювалися серед первісних племен Східної Європи. Київська Русь була першою середньовічною державою регіону, історичний досвід якої став підґрунтям для державного будівництва не тільки українців, а й литовців, росіян та інших східноєвропейських народів.

Тому Україна znana у світі величезною кількістю різноманітних археологічних пам'яток, у тому числі і стоянок кам'яної доби, більшість з яких унікальні за своїм культурним та науковим значенням. Багата джерелознавча база здавна є підґрунтям для розвитку численних наукових шкіл українських археологів-первісників.

Незважаючи на надзвичайне багатство України на пам'ятки кам'яного віку та гігантський період минулого, що припадає на значену проблематику (від 1 млн. до 6 тис. років тому), нині фахівців з археології кам'я-

ної доби в Україні лише близько 30 осіб. Дві третини з них — це штатні працівники Інституту археології НАН України. Ще по три фахівці працюють у відділі «Археологічний музей», а також у Кримській та Одеській філіях інституту. У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (КНУ) і Товаристві охорони пам'яток історії і культури в Києві працюють ще по два спеціалісти. По одному-два фахівці з проблематики кам'яної доби мешкають в обласних центрах України — Львові, Сімферополі, Рівному, Луцьку, Донецьку, Луганську, Херсоні, Полтаві. Провідною науковою структурою України, що координує зусилля фахівців проблематики, є відділ археології кам'яного віку інституту, що налічує 10 штатних співробітників.

Крім нестачі кадрів масмо й інші проблеми, що постали останніми роками перед академічною наукою взагалі і археологією зокрема, однак які безпосередньо стосуються і археології кам'яної доби. Мається на увазі старіння наукових кадрів, падіння престижу спеціальності в очах студентської молоді, повне припинення фінансування державою археологічних розкопок, наукових відряджень, припинення видання коштом наукових праць НАН України тощо.

Незважаючи на згадані негаразди, археологія кам'яної доби в Україні протягом останнього десятиріччя має певні здобутки. Серед них і той позитивний факт, що всупереч відсутності фінансування археологічних розкопок державою, стоянки кам'яного віку України протягом останніх років було розкопано досить інтенсивно. Пояснюється це тісною співпрацею українських фахівців з колегами з Франції, Бельгії, Німеччини, США, Польщі. Саме на їхні кошти і з їх безпосередньою участю протягом останнього десятиліття проводилися масштабні розкопки багаточисельних печер Гірського Криму (В.П. Чабай, О.О. Яневич, Ю.Е. Демиденко, О.І. Євтушенко), а також відомих стоянок Гінці на Полтавщині (Л.А. Яковлева), Межиріч (Н.Л. Корнієць) та Семенівка на Київщині (Д.Ю. Нуж-

ний), Молодова у Подністров'ї (Л.В. Кулаковська, О.С. Ситник) та ін.

Завдяки зусиллям Кримського філіалу Інституту археології НАН України останнім часом навіть стався своєрідний бум у дослідженні печерних стоянок Гірського Криму. Його наслідком були відкриття і комплексне дослідження багатощарових стоянок раннього та середнього палеоліту, введення в науковий обіг нових яскравих пізньопалеолітичних матеріалів, раніше майже не відомих на півострові. Нині Крим належить до найбільш вивчених регіонів середнього палеоліту Європи, а його пам'ятки досліджують із застосуванням новітніх наукових методик у тісному контакті з провідними палеолітичними центрами Європи.

У межах спільних наукових проєктів з археологами Бельгії, США, Франції, Польщі науковці інституту здійснили велику багаторічну програму датування ранньопалеолітичних пам'яток України. Вдалося продатувати багато ключових стоянок верхнього палеоліту України. Справжнім проривом у наших знаннях було встановлення несподівано пізнього віку багатьох різновидів кримського мустьє. Виявилось, що в горах Криму неандертальці мешкали ще 30 тис. років тому поряд з найдавнішими людьми сучасного типу.

Ранній палеоліт

Як зазначалося, особливо масштабні розкопки печерних стоянок раннього палеоліту останнім часом проводили кримські та київські археологи на чолі з В.П. Чабасом у Криму (Кабазі П. V, Буран-Кая III, Старосілля, Сюрень I та ін.) за фінансової та наукової участі зарубіжних колег, насамперед Е. Маркса (США) та М. Отта (Бельгія). Ю.Г. Колосов, В.М. Степанчук, В.Ю. Коєн досліджували печерні стоянки «Альшин грот». Заскальне V, Габо, грот «Скалистий».

Інтенсивні польові дослідження мустьєрських пам'яток Поділля проводив О.С. Ситник. Ним відкрито, досліджено і введено в науковий обіг нові мустьєрські комплекси Єзупіль, Пронятин, Великий Глибочок, Ігровиця та ін. Ранньопалеолітичні стоянки Волниці та Хмельниччини (Меджибож) досліджував В.К. Пясецький. Пошуки раннього палеоліту на Сумщині наполегливо вів Ю.В. Кухарчук.

Останнє десятиліття інтенсивно вивчав ранній палеоліт Донбасу О.В. Колесник. Ним досліджено і введено в науковий обіг стоянки Курдюмівка, Званівка, Висла Балка та ін.

Успішні польові дослідження підвели фахівців з кам'яної доби України до вирішення деяких ключових проблем раннього палеоліту усього Європейського континенту. Маються на увазі складні теоретичні питання антропогенезу, які багато років досліджував С.В. Смирнов. Значні зусилля покладено на вивчення проблеми часу і шляхів первинно-

го заселення Східної Європи та переходу від ери неандертальців до людини сучасного фізичного типу.

Як зазначалося, Україна znana в науковому світі надзвичайним багатством пам'яток раннього палеоліту, залишених ще попередниками людей сучасного типу — неандертальцями, а можливо й пітекантропами. Оскільки заселення Східної Європи відбувалося з Середземномор'я через територію України, то саме тут близько 1 млн років тому з'явилися перші у Східній Європі людські істоти, які пізніше розселилися у північно-східному напрямку. Отже, вивчення численних пам'яток раннього палеоліту України проливає світло на складну проблему заселення усього сходу Європейського континенту. Останні дослідження співробітників Інституту археології НАН України (Ю.Г. Колосов, В.М. Степанчук) та археологів зі Львова (О.С. Ситник) і Донецька (О.В. Колесник) переконливо показали генетичний зв'язок раннього палеоліту України не з Кавказом чи Центральною Азією, а з Європою. Український ранній палеоліт, безумовно, був органічною складовою європейського і розвивався відповідно логіці розвитку останнього. Отже, заселення території України сталося сотні тисяч років тому з південного заходу і заходу.

Генно-молекулярний аналіз кісток неандертальців та ранніх *Homo sapiens* нещодавно засвідчив, що люди сучасного фізичного типу не походять безпосередньо від неандертальців. Виявилось, що останні — це тупикова гілка людських істот, яка сформувалася 130 тис. років тому в Європі внаслідок впливу несприятливих кліматичних умов прильодовиків'я на якийсь різновид африканських пітекантропів. Очевидно, *Homo sapiens* народився приблизно в той же час, що й неандерталець, але не в Європі, а в Африці. В Європу він потрапив через Близький Схід пізніше, а саме близько 40 тис. років тому.

Новітні археологічні дані з печер Криму роблять нас свідками однієї з драматичних сторінок історії людства — конкуренції аборигенів прильодовикової Європи, останніх неандертальців, із прибульцями з Близького Сходу, першими кроманьйонцями. Відклали з крем'яними виробами типу Оріньяк та Селет в кримських печерах Сюрень I, Буран Кая III перекриті шарами з типовими знаряддями неандертальців або містять такі знаряддя. Типові мустьєрські виробни в оріньякських шарах стоянки Сюрень I Ю.Е. Демиденко пояснює відвідуванням печери неандертальцями в період, коли її полишали носії оріньякських традицій обробки кременю. Судячи з отриманих даних, ця конкуренція між прибульцями-кроманьйонцями та місцевими неандертальцями тривала в Криму, як і в інших регіонах півдня Європи, приблизно з 40—35 до 28 тис. років аж до повного вимирання аборигенів-неандертальців. Останні не витримали конкуренції з *Homo sapiens* — більш

розвиненою й краще організованою формою людських істот, яка за новітніми даними остаточно запанувала в Європі лише 30—28 тис. років тому.

Деталі переходу від середнього до пізнього палеоліту на території України крім згаданих оріньякських пам'яток Криму (Сюрень I, Буран-Кая III) дають змогу відтворити й нові унікальні матеріали стоянки Міра під Запорожжям (дослідження В.М. Степанчука та В.Ю. Коена). На стоянці, датованій радіокарбонним аналізом 32—28 тис. років тому, простежено перекривання справжнього верхньопалеолітичного шару з граветтською крем'яною індустрією архаїчними матеріалами селетського типу, які супроводжувалися кістковими рештками людини.

Серед фундаментальних праць з проблематики раннього та середнього палеоліту, що вийшли друком в Україні протягом останнього десятиліття, слід згадати колективну монографію Ю.Г. Колосова, В.М. Степанчука та В.П. Чабая¹ «Ранній палеолит Крима», а також узагальнювальні роботи О.С. Ситника² і В.М. Степанчука³.

Пізній палеоліт

Протягом минулого десятиліття суттєво поповнилася джерелознавча база пізнього палеоліту України. Як зазначалося, розкопані і введени в науковий обіг нові, проблемні оріньякські матеріали з печерних стоянок Криму Сюрень I (Ю.Є. Демиденко) та Буран-Кая III (О.О. Яневич). Плідні розкопки вела на відомій стоянці та кострищі під Амвросіївкою О.О. Кротова. Ці матеріали стали основою новаторського дослідження І.А. Сніжко з утилізації бізонів мисливцями пізнього палеоліту. Ще одну відому пам'ятку степових мисливців на бізонів Велику Аккаржу під Одесою докопали на всій площі Г.В. Сапожнікова та І.В. Сапожников. Ними підготовлено до друку вичерпне монографічне дослідження цієї давно відомої опірної для палеоліту надчорноморської пам'ятки.

Продовжила плідні розкопки стоянки Гінці Л.А. Яковлева. Д.Ю. Нужний наполегливо досліджував епіграветтські стоянки Київщини Семенівка, Шоломки, Овруч I. Значних результатів досяг О.Ф. Горелік у дослідженні відомих стоянок біля хутора Роголик на Луганщині. Ним розкопано, видано і науково інтерпретовано у фундаментальній монографії групу фінальнопалеолітичних стоянок мисливців на коней і бізонів. Особливої уваги заслуговує фінальнопалеолітичне поховання, розкопане М.І. Гладких, С.М. Рижовим та М.О. Суховим на р. Гірський Тикич, а також досліджена ними стоянка Гордашівка на Черкащині. Значну кількість пізньопалеолітичних стоянок на нижньому Дніпрі та у Присивашші (Нововолодимирівка II, Вознесенка IV, Солоне Озеро VI, IX та ін.) дослідив і монографічно видав М.П. Оленковський.

Тривали багаторічні розкопки Пушкарів I В.І. Біляєвою. Результативні польові роботи на пізньопалеолітичних та мезолітичних стоянках Прикарпаття від Л.Г. Мацкевий, який видав монографічне дослідження мезоліту Західної України. Узагальнювальну працю з пізнього палеоліту Закарпаття підготував В.І. Ткаченко. Технологію обробки кременю пізнього палеоліту Північної України вивчав В.І. Усик, а мезоліту — Д.В. Ступак. Функціональні визначення кам'яних знарядь пізнього палеоліту Північно-Західного Причорномор'я та свідерських пам'яток Полісся провела єдиний в Україні фахівець з трасології Г.В. Сапожнікова. Питання взаємодії природи і суспільства за матеріалами кам'яної доби Північно-Західного Причорномор'я досліджували С.В. Смольянінова та О.В. Смиртина.

Серед ключових проблем археології пізнього палеоліту, якими останні роки переймалися фахівці України, слід відзначити періодизацію пам'яток, проблему реконструкції способу життя прильодовникових мисливців на мамонта, бізона та північного оленя, питання первісного мистецтва.

Незважаючи на величезну джерелознавчу базу пізнього палеоліту України, досі фактично не розроблено єдиної періодизації пам'яток. Особливо це стосується такого глобального для кінця палеолітичної доби явища, як Епіграветт. Саме до цієї культурно-історичної спільності, що датується 20—10 тис. років тому, належить більшість пізньопалеолітичних пам'яток України, у тому числі і такі відомі як Мезін, Межирічі, Добраничівка, Амвросіївка, Анетівка тощо. Їх культурній класифікації та періодизації було присвячено значну частину польових та кабінетних досліджень, численні публікації В.Н. Станко, М.П. Оленковського, Д.Ю. Нужного, О.О. Кротовой, В.М. Гладких, Л.Л. Залізняка, О.О. Яневича, О.Ф. Гореліка, С.В. Смольянінової, І.В. Сапожнікова та ін. Вагомим внеском у цю проблематику була спеціальна конференція з проблем епіграветту України, що відбулася в Інституті археології НАН України в лютому 1999 р., матеріали якої вийшли друком у журналі «Археологія» (2000, № 2).

Ключове значення для археології кам'яної доби зберігала і проблема способу життя мисливців прильодовникової Європи. Північне Причорномор'я давно відоме в науковому світі унікальними стоянками мисливців на первісних бізонів (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II), а Київське Подніпров'я — обцинними поселеннями мисливців на мамонтів (Мезін, Межирічі, Радомишль, Кирилівська, Добраничівка, Гінці та ін.). За збереженістю жител та унікальністю знахідок нічого подібного в археології Європи не відомо. Наукові зусилля в зазначеній проблематиці зумовили суттєве поповнення її джерелознавчої бази шляхом нових результативних розкопок стоянок мисливців на мамонтів Гінці, Межирічі, Семенівка та степових мис-

ливців Причорномор'я — Амвросіївка, Ане-тівка II, Велика Аккаржа, Рогалик. Вийшли друком монографічні дослідження способу життя прильодовикових мисливців території України Л.Л. Залізняка⁴, І.В. Сапожнікова⁵, О.Ф. Гореліка⁶. Проблеми способу життя, господарства, соціального устрою мисливців кам'яної доби було розглянуто на семінарі, присвяченому 80-річчю з дня народження І.Г. Шовкопляса, що пройшов у Києві 2—3 квітня 2001 р. Матеріали видано в журналі «Археологія» (2001, № 1, 2).

Плідними були дослідження українськими археологами, у тісному контакті з французькими вченими, палеолітичного мистецтва України та Франції. Зокрема, за участю співробітниці Інституту Л.А. Яковлевої досліджено й видано в колективній монографії численні палеолітичні зображення з поселення під скельним навісом у Франції в Англь-сюр-Англен⁷. Аналіз художньої творчості палеолітичних мисливців України показав її суттєву своєрідність порівняно з мистецтвом палеоліту Західної Європи. У Західній Європі основу естетико-символічної системи становив поліхромний реалістичний печерний живопис, на території України — схематичні графіка на кістці та скульптура малих форм.

Мезоліт

Серед ключових проблем первісної археології України слід назвати періодизацію, культурний поділ та соціально-економічний розвиток фінального палеоліту та мезоліту регіону. Справа в тому, що Україна надзвичайно багата пам'ятками X—V тис. до н. е. Завдяки інтенсивним польовим та кабінетним дослідженням українських археологів протягом останньої чверті століття Україна опинилася не тільки серед найбагатших на мезоліт, а й найбільш досліджених у цьому відношенні регіонів Європи.

Останніми роками науковці Інституту археології НАН України зробили суттєвий внесок у дослідження нових мезолітичних стоянок у печерах Гірського Криму (О.О. Яневич), розкопали унікальне мезолітичне поселення В'язівок 4А під Лубнами з прекрасно збереженими житлами-землянками (В.І. Неприна, І.М. Гавриленко, В.Ю. Коен, Л.Л. Залізник). Зауважимо, що у 1970—1980-х роках відбувалося інтенсивне накопичення джерелознавчої бази шляхом багаторічних розкопок в усіх мезолітичних регіонах країни. На 1990-ті роки припадають численні культурно-історичні узагальнення добутих матеріалів. Тільки окремих археологічних культур того часу в Україні виділено 15, які утворюють дві великі культурно-історичні зони — північну, пов'язану з Балтєю, та південну причорноморську.

Українськими археологами зроблено суттєвий внесок у розв'язання проблеми первинного заселення півночі Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу. Лісову

смугу Східної Європи після відходу льодовика 10—9 тис. років тому заселили з басейнів Німану, Прип'яті та верхнього Дніпра мисливці на північного оленя лінгбійської та свідерської археологічних культур.

Київські археологи розробили нову ефективну методику реконструкції первісних суспільств через їх господарсько-культурний тип шляхом залучення етнографічних матеріалів. За допомогою цієї методики відтворено спосіб життя палсолітичних мисливців на північного оленя прильодовикової Європи та мисливців на бізонів Причорномор'я, лісових мисливців мезоліту Європи. Суттєвий внесок останнім часом зроблено в реконструкцію соціального устрою мисливців кам'яної доби шляхом аналізу планіграфії стоянок та залучення даних етнографії.

Результати цих багаторічних досліджень побачили світ у численних (13) узагальнювальних працях із фінального палеоліту та мезоліту України, виданих протягом 1990-х років в Україні та за її межами. Серед них п'ять монографій Л.Л. Залізняка⁸, книжки Л.Г. Мацькевича⁹, М.П. Оленковського¹⁰, Д.Ю. Нужного¹¹, С.Н. Бібікова, В.Н. Станко, В.Ю. Коєна¹², Г.В. Сапожнікової, Г.Ф. Коробкової, І.В. Сапожнікова¹³, І.М. Гавриленка¹⁴, О.Ф. Гореліка¹⁵. У цих монографічних дослідженнях подано цілісну картину розвитку культурних едностей мезоліту України на тлі мезоліту усього Європейського континенту, а також наведено всебічний аналіз культури, господарства, способу життя, устрою первісних суспільств території України в зазначену добу із залученням сучасних методів наукового аналізу первісності.

Неоліт

Певні досягнення часом і в галузі вивчення неоліту України. Маються на увазі періодизація неоліту Волині (Г.В. Охріменко)¹⁶, аналіз особливостей обробки кременю неолітичних культур України (Д.Л. Гаскевич), плідні розкопки неолітичних пам'яток Східної України (О.Ф. Горелік, Н.С. Котова, В.О. Манько, С.М. Дегерменджи), Черкащини (О.М. Титова, Ю.В. Панченко). Звід пам'яток дніпро-донецької культури з їх культурно-історичною інтерпретацією видали 1998 р. Д.Я. Телегін та О.М. Титова¹⁷. Заслугує на увагу монографічне дослідження І.Д. Потхіню з антропології населення України в неоліті та енеоліті¹⁸. Плідно працюючи над періодизацією неоліту Східної України, Н.С. Котова наполегливо пропагувала ідею неолітизації України не з Балкано-Дунайського регіону, а зі сходу. Спробував снєтематизувати розрізнені пізньомезолітичні та неолітичні комплекси Надпорожжя О.В. Тубольцев. Слід зазначити, що неолітична проблематика не має належного кадрового забезпечення через вихід на пенсію провідних фахівців (Д.Я. Телегін, В.І. Неприна).

За минуле десятиліття українські фахівці з археології кам'яного віку здійснили три вдалі спроби започаткувати періодичні видання, в яких публікації з археології кам'яної доби займали чільне місце. Ось уже 10 років О.В. Колесник регулярно видає у Донецьку на високому науковому і поліграфічному рівні журнал «Археологический альманах», в якому проблематика кам'яного віку, і особливо раннього палеоліту, є пріоритетною. Чотири випуски журналу «Vita antiqua» здійснила кафедра археології та музеєзнавства КНУ завдяки зусиллям М.І. Гладких та С.М. Риждова. Кілька журналів «Древности Подонцовья» видав у Луганську В.О. Манько. Тематичні збірки з проблематики виходили в Херсоні під редакцією М.П. Оленковського¹⁹ та в Криму під редакцією В.П. Чабая і А.Є. Маркса (США)²⁰.

Підводячи підсумок, зазначимо, що незважаючи на негаразди, які спіткали академічну науку протягом останнього десятиліття, археологія кам'яного віку в Україні досягла певних здобутків. Польові дослідження не тільки не припинилися, а навіть у деяких галузях були розширені. Значно зросла порівняно з попереднім десятиріччям кількість друкованої продукції. За роки незалежності в Україні з проблематики кам'яного віку вийшло понад 20 монографій, що значно перевищує кількість книжок, виданих із цієї тематики за попередні 10 років. Проте для нормального розвитку археології кам'яної доби в Україні конче потрібно вирішити проблему з державним фінансуванням польових робіт, наукових відряджень, виданням копіт Національної академії наук наукових праць, поповнення відділу археології кам'яного віку інститутом талановитою молоддю.

На особливу увагу заслуговує спроба узагальнення даних про первісне населення України кам'яного віку, здійснена В.М. Гладиліним, М.І. Гладких, В.Н. Станком та Н.С. Котовою в першому томі «Давньої історії України», що вийшов друком 1997 р.

Ще за радянських часів Україна славилася не тільки надзвичайним багатством стоянок кам'яного віку, а й глибиною вивчення проблем палеоліту, мезоліту і неоліту. Археологічні школи Г.А. Бонч-Осмоловського, П.П. Єфіменка, М.Я. Рудинського, С.М. Бібікова, І.Г. Шовкопляса, В.М. Даниленка, Д.Я. Телегіна, В.М. Гладиліна, Ю.Г. Колосова, В.Н. Станко добре знані далеко за межами України. Разом з тим зазначимо, що після останньої фундаментальної праці з археології кам'яної доби П.П. Єфіменка 1954 р. пройшло півстоліття. За цей час сталися радикальні зміни в уявленнях про кам'яний вік України. Величезна кількість статей та монографій з проблематики палеоліту, мезоліту та неоліту України потребує узагальнення. без якого ця інформація вже не сприймається науковою громадськістю в Україні та за її межами. Назріла нагальна необхідність підготовки силами українських археологів фундаментальної узагальнювальної праці «Кам'яна доба

України», яка б підвела підсумок вивченню найдавнішого минулого нашої країни протягом ХХ ст.

¹ Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. — Киев, 1993. — 223 с.

² Ситник О.С. Середній палеоліт Поділля. — 2001. — 214 с.; Ситник О.С., Богущький А.Б. Великий Глибочок. — Львів, 2000. — 118 с.

³ Степанчук В.Н. Позднее неандертальцы Крыма. Кинк-кобинские памятники. — Киев, 2002. — 216 с.

⁴ Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. — Wilkau-Hasslau, 1995. — 152 p. — TF. 62; Zaliznyak L.L. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999. — 284 с.

⁵ Сапоженникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапоженников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднепалеолите и мезолите. — Одесса, 1995. — 201 с.

⁶ Горелик А.Ф. Памятники Роголик-Переделькинского района. — Киев; Луганск, 2001. — 264 с.

⁷ Ludmila Iakovleva et Genevieve Pincon. Angles-Sur-L'Angin (Vienne). La Frise sculptée du Roc-aux-Sorciers. — Paris, 1997.

⁸ Zaliznyak L.L. Населення Полесья в мезоліте. — Киев, 1991. — 172 с.; Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. — Wilkau-Hasslau, 1995. — 152 p. — TF. 62; Zaliznyak L.L. Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polesse. — Oxford, 1997. — 140 p.; Zaliznyak L.L. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — 307 с.; Zaliznyak L.L. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999. — 284 с.

⁹ Мацькевой Л.Г. Мезолит Запада Украины. — Киев, 1991. — 145 с.

¹⁰ Оленковський Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991. — 200 с.; Оленковський Н.П. Палеоліт і мезоліт Присивашшя. Проблеми епіграфету України. — Херсон, 2000. — 170 с.

¹¹ Нущий Д.Ю. Развитие микролитической техники в кам'яному віці. — К., 1992. — 185 с.

¹² Бибииков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. — Одесса, 1994. — 238 с.

¹³ Сапоженникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапоженников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднепалеолите и мезолите. — Одесса, 1995. — 201 с.

¹⁴ Гавриленко І.М. Зімівниківська археологічна культура. — Полтава, 2000. — 128 с.

¹⁵ Горелик А.Ф. Памятники Роголик-Переделькинского района. — Киев; Луганск, 2001. — 264 с.

¹⁶ Охріменко Г.В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. — Луцьк, 2001. — 138 с.; Охріменко Г.В. Волинська неолітична культура. — Луцьк, 2001. — 152 с.

¹⁷ Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепродонецкой этнокультурной общности. — Киев, 1998. — 142 с.

¹⁸ Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — Киев, 1999. — 215 с.

¹⁹ Археологічна збірка. — Херсон, 1999. — 200 с.

²⁰ The Middle Palcolithic of Western Crimea / Ed. A.E. Marks and V.P. Chabai. — Liege, 1998. — Vol. 1. — 394 p.

Одержано 21.01.2002